

СЕКЦІЯ 2

МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ СОЦІОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

НОВІ ДИСКУРСИВНІ ПРАКТИКИ ЩОДО ІНТЕРНЕТ-КОМУНІКАЦІЙ: ПОСТМОДЕРНІСТСЬКИЙ КОНТЕНТ

NEW DISCURSIVE PRACTICES REGARDING INTERNET COMMUNICATIONS: POSTMODERN CONTENT

У статті наведено аналіз сучасних наукових теорій авторів-постмодерністів задля уточнення актуального методологічного апарату в цілому та понятійного апарату зокрема. Інтернет визначено як оперативну замкнуту структуру, що має акумулюючу властивість абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власний кордон, а також аутопоїетичний пристрій, який запускає процес самовідтворення у вигляді надбудови нових поверхів власної складності. Зафіксована особливість Інтернет-простору полягає в тому, що просторові межі відображають лише внутрішню структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на оптимізацію складності її самої та навколишнього середовища. Також в обіг була введена ідея «постсоціальної соціології» – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав». Виокремлено низку оновлених постмодерністських соціологічних категорій. Серед найважливіших є такі: об'єкти, що заміщають людей як партнерів зі взаємодії й усе більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи такі залежними від них; проліферація (як нарощення нової здорової тканини), включення складних автоматизованих пристроїв у суспільні відносини, що породило ситуацію техносціальної коеволюції, тип розростання якої значною мірою нагадує розростання комунікації; аутопоїєзис, що є системою, яка відтворює всі свої елементарні частини за допомогою діючої мережі таких же елементів, і завдяки цьому відмежується від зовнішнього середовища.

Ключові слова: Інтернет, постмодерністська соціологія, методологічна основа, акторно-мережева теорія, аутопоїєзис, Інтернет-комунікації, об'єктоцентрична соціальність.

В статтю приведено аналіз сучасних наукових теорій авторів-постмодерністів для уточнення актуального методологічного апарату в цілому та понятійного апарату в частині. Інтернет визначено як оперативну замкнуту структуру, яка має акумулюючу властивість абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власний кордон, а також аутопоїетичний пристрій, який запускає процес самовідтворення у вигляді надбудови нових поверхів власної складності. Зафіксована особливість Інтернет-простору полягає в тому, що просторові межі відображають лише внутрішню структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на оптимізацію складності її самої та навколишнього середовища. Також в обіг була введена ідея «постсоціальної соціології» – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав». Виокремлено низку оновлених постмодерністських соціологічних категорій. Серед найважливіших є такі: об'єкти, що заміщають людей як партнерів зі взаємодії й усе більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи такі залежними від них; проліферація (як нарощення нової здорової тканини), включення складних автоматизованих пристроїв у суспільні відносини, що породило ситуацію техносціальної коеволюції, тип розростання якої значною мірою нагадує розростання комунікації; аутопоїєзис, що є системою, яка відтворює всі свої елементарні частини за допомогою діючої мережі таких же елементів, і завдяки цьому відмежується від зовнішнього середовища.

собственной сложности. Зафиксированная особенность Интернет-пространства заключается в том, что пространственные границы отражают только внутреннее структурирование системы, ее внутреннюю дифференциацию, направленную на оптимизацию сложности его самого и окружающей среды. Также в обращение была введена идея «постсоциальной социологии» – социологии, которая уже не строится вокруг идей «социального производства», «социального конструирования» и поиска одних только «социальных оснований». Выделен ряд обновленных постсоциологических категорий. Среди важнейших следующие: объекты, которые замещают людей как партнеров по взаимодействию и во все большей степени опосредуют человеческие отношения, делая таковые зависимыми от них; пролиферация (как наращивание новой здоровой ткани), включение сложных автоматизированных устройств в общественные отношения, что породило ситуацию техносциальной коэволюции, тип разрастания которой в значительной степени напоминает разрастание коммуникации; аутопоїєзис, являющийся системой, которая воспроизводит все свои элементарные части с помощью действующей сети таких же элементов и благодаря этому отграничивается от внешней среды.

Ключевые слова: Интернет, постсоциальная социология, методологическая основа, акторно-сетевая теория, аутопоїєзис, Интернет-коммуникации, объектоцентристская социальность.

The article presents an analysis of modern scientific theories of the authors of the postmodernists of sociology science in order to clarify the modern methodological apparatus in general, and in particular, the conceptual apparatus. For example, the Internet is an operationally closed structure, which possesses the accumulation property of completely different systems (social and technological), its own border, as well as an autopoietic device, which launches the process of self-reproduction in the form of a superstructure of new floors of its own complexity. The feature of the Internet space is fixed: spatial boundaries reflect only the internal structuring of the system, its internal differentiation, aimed at optimizing the complexity of its own environment and its environment. Also in the process was introduced the idea of "post socio-sociology" – sociology, which is no longer built around the ideas of "social

УДК 316.77:004.738.5: 7.038.6

Дідик Л.А.

аспірант кафедри соціології
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
заступник директора
з навчально-виховної роботи
Державний загальноосвітній
навчальний заклад спеціалізована
школа-інтернат I–III ступенів
із поглибленим вивченням
окремих предметів і курсів
«Дитяча інженерна академія»

production, "social design" and the search for only "social grounds". As a result, the definition of a global network as a new communicative space is a long-established fact that does not cause any objections. However, the methodological conflict of our science in relation to virtual communication is that the "old" categories are used to describe new life situations. In a sense, this is a conflict between the method and the object. A number of updated posts of sociological categories are singled out. Among the most important are the following: objects that replace people as interacting partners and increasingly interact with human relationships, making them so dependent

on them; proliferation (as the build-up of a new healthy tissue), the inclusion of complex automated devices in social relations gave birth to a situation of techno-social co-evolution, the type of expansion which is largely reminiscent of the growth of communication; Autopoiesis is a system that reproduces all its elementary parts by means of an active network of the same elements and, therefore, is separated from the external environment.

Key words: Internet, post sociological sociology, methodological basis, actor-network theory, autopoiesis, Internet communication, object-centric sociality.

Постановка проблеми. Світова мережа Інтернет уже більше десяти років знаходиться в центрі уваги психологів, педагогів, соціологів, лінгвістів, культурологів. Із системи передачі протоколів даних Інтернет перетворився на одне із середовищ існування сучасної людини, потужний засіб комунікації й навіть окрему культурну течію.

Разом з Інтернетом у рамках усього людства було створене нове комунікативне середовище, яке поступово втягувало до себе (уже через свої особливості й переваги) численні фрагменти соціуму. Не може піддаватися сумніву факт наявності у віртуальному середовищі Інтернету соціальних конструкцій і процесів. Комунікаційні можливості мережі, безумовно, вражають своїм потенціалом і створюють соціально-психологічне поле для взаємодій індивідів.

Таким чином, уже сьогодні цей засіб розповсюдження інформації є унікальним стосовно залучення аудиторії. Потенційно Інтернет здатний обернути аудиторію всенаселення Землі. Багато мислителів (К. Ясперс, Т. де Шарден та ін.) мріяли про єдине людство. У цьому відношенні глобалізація спілкування може розглядатися як його «інтернетизація» [8].

Визначення глобальної мережі як нового комунікативного простору є фактом, який не викликає заперечень. Однак методологічний конфлікт нашої науки в ставленні до віртуального спілкування полягає в тому, що «старі» категорії використовуються для опису нових життєвих ситуацій. У певному сенсі це конфлікт методу й об'єкта. Початок вивчення комп'ютерного дискурсу визначався в традиційному категоріально-інструменталістському наборі, тому необхідний методологічний стрибок, щоб вийти на новий виток осмислення ситуації. Змінюється ідеологія, руйнуючи всі культурні уявлення, змінюються разом із нею й знання не тільки у феноменологічному плані, але й в епістемологічних принципах.

Отже, для вивчення нових дискурсивних практик необхідний і новий методологічний апарат, який може являти собою своєрідне ранжування старих понятійно-термінологічних парадигм щодо нового об'єкта дослідження, виконане таким чином, щоб природа цього об'єкта й апарат, яким він буде описуватися, корелювали між собою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

До дослідження були залучені тексти Е. Пікерінга, К. Кнорр-Цетіної, Б. Латура, В. Вахштайна, В. Леонтьєва, В. Фігурнова, М. Кастельса, Л. Мемфорда, У. Галстона, які стали основоположними для аналізу природи певного класу техносоціальних об'єктів, подібних до Інтернет-мережі. Так, наприклад, Б. Латур пише про «онтологічний поворот» у соціологічних дослідженнях, він стверджує, що ця тема дозволить відповісти на запитання, із чого «зроблене» суспільство. К. Кнорр-Цетіна розробляє підходи в рамках напряму, який тільки з'явився в соціології, – «постсоціальних досліджень». Соціологія постсоціальних досліджень будується не навколо понять «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку «соціальних підстав», а навколо поняття об'єктоцентричності соціального середовища [8].

Постановка завдання. Мета дослідження – висвітлення оновленого методологічного апарату в працях сучасних соціологів-постмодерністів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціологія не може обмежуватися лише констатацією фактичного матеріалу про наявність комунікації, вона повинна виробити спеціальний методологічний базис для подальшого аналізу. У закордонній і вітчизняній соціології робляться перші кроки в цьому напрямі. Проте вивчення соціальних проявів Інтернету обмежується проєкцією функціоналістського підходу, продукуючи аналогії зі стратифікаційними моделями реального суспільства й питаннями психологічного комунікаційного комфорту.

Звернення до міжпредметних досліджень дає можливість залучення понятійного апарату математичних і неklasичних інформаційних теорій і теорій складних систем – нерівноважних, незворотних, дисипативних, ергодичних і ін. Подібна інтерпретація дозволяє знайти нові й дуже значимі для просування в обраному напрямку смисли. Так, поняття емерджентності позначає незбіг властивостей об'єкта зі властивостями (або сумою властивостей) його частин; поняття про складність як таку, що не може бути алгоритмізована та вирахована.

Паризькою школою постсоціальних досліджень (Б. Латура, К. Кнорр-Цетіна, У. Брюггер

та ін.) представлений такий напрям, як дослідження науки й технології (далі – STS). На нашу думку, воно дозволяє розглядати цілу низку понять і явищ, які традиційно виносилися за межі соціологічних дисциплін. Ідеться про матерію, продуктивність, об'єктивність; подібні категорії, як правило, не вписувалися в рамки соціологічного дослідження, оскільки робота соціологів, за твердженням Б. Латура, обмежувалася соціально релевантними темами [4, с. 33]. У зв'язку із цим слід також звернути увагу на роботи, присвячені дослідженню історії розвитку соціально-технічних медіапристроїв і аналізу їхньої взаємодії із соціальними системами, а також історії їх масового впровадження. Розвиток цього підходу дозволив Б. Латуру і його послідовникам (Д. Ло, М. Каллон) прийти до створення акторно-мережевої теорії (далі – ANT), націленої на подолання модерністської дихотомії суб'єкта й об'єкта. Деякі принципи акторно-мережевого підходу разом із поняттям «інтероб'єктивності», як ми вважаємо, дозволять розширити низку соціально інтерпретованих феноменів і додати до них ті, які до цього виносилися за межі соціологічних дисциплін.

Як вважає В. Вахштайн, почавши з критики соціального конструктивізму в дослідженнях науки, дослідники соціально-технічних систем перейшли до критики соціологічної методології в цілому. Так, в обіг була введена ідея «постсоціальної соціології» – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав». У публічних лекціях під загальною назвою «Кінець соціологізму: перспективи соціології науки» В. Вахштайн, спираючись на матеріали STS, обґрунтовує позицію, згідно з якою суспільство перестало бути «добровільною причиною всіх речей», прихованим джерелом причинності [1]. Тому соціолога має цікавити й те, із чого «зроблене» суспільство.

«Онтологічний поворот» у соціальному знанні, що розробляється представниками акторно-мережевої теорії, пов'язаний із темою «об'єкт-центричної соціальності» (object-centered sociality), яка в постсоціальних дослідженнях є зворотною стороною сучасного досвіду індивідуалізації. Об'єкт-центричне середовище визначає індивідуальну ідентичність так само, як раніше її визначали співтовариство й сім'я. Об'єкти заміщають людей як партнерів зі взаємодії й усе більшою мірою опосередковують людські відносини, роблячи останні залежними від них.

У зв'язку зі сказаним важливо відмітити, що в постсоціальних дослідженнях значне місце займають широко поширені в західних суспільствах експертні «культури знання». Оскільки пізнавальні процеси переносяться на «об'єк-

ти знання», то зростання сучасної технічної науки може розглядатися як особлива форма об'єктних відносин. Слідом за Рейнбергером К. Кнорр-Цетіна пропонує підхід, при якому в дослідницький фокус переноситься не сам «епістемічний об'єкт» («епістемічна річ»), а людина сама конкретизує й реалізує потенціал своїх бажань через включеність в «епістемічні об'єкти» [3, с. 281].

Комп'ютерні мережі, відеовиробництво комп'ютерних мереж, проектування мікроелектроніки, засноване на нанотехнологіях, сільське господарство, засноване на сучасних біотехнологіях, а також багато інших сфер сучасних розвинених економік неминуче об'єднують свій інформаційний зміст із матеріальною підтримкою продукту. У цих умовах розпливаються кордони між товарами й послугами. Проліферація (як нарощення нової здорової тканини), включення складних автоматизованих пристроїв у суспільні відносини породило ситуацію **техносоціальної коеволюції**, тип розростання якої значною мірою нагадує розростання комунікації. Тільки якщо комунікація в загальному сенсі реалізується через інтерсуб'єктивність (Ю. Хабермас), то комунікативна за своєю суттю техносоціальна коеволюція – через інтероб'єктивність (Б. Латур). Цей «самоподібний» простір взаємодіє автоматично саморегульованим організмом. У цьому сенсі Інтернет як комунікативна технологія вже на самому початку свого становлення був автономною (оперативно замкнутою) самоврядною системою – через багатьох фахівців у різних країнах, які були зайняті його розвитком, але без будь-якого чітко вираженого централізованого регулювання. Межі Інтернету завжди залишалися й залишаються нечіткими, рухливими, але в той же час їх можна визначити. Поняття «трафік» (traffic) є ключовим у визначенні меж системи – коли закінчується трафік, закінчується Інтернет.

У. Матурана й Ф. Варела в 1970-х рр. висунули теорію, згідно з якою механізм, що перетворює системи в автономні єдності, проявляється через аутопойезис: «Система автономна, – пишуть вони, – якщо вона сама встановлює власні відповідні закони... Автономність – одна з найбільш показних відмінних рис живих істот <...> тепер ми уявляємо собі, що визначає живих істот як єдності – саме їх аутопойезисна організація» [7, с. 42]. Вони використовують людей як джерела процесів комунікації для підтримки аутопойезиса.

Таким чином, аутопойезис є системою, яка відтворює всі свої елементарні частини за допомогою діючої мережі таких же елементів і завдяки цьому відмежовується від зовнішнього середовища [6, с. 11]. Це може відбуватися у формі життя, у формі свідомості або,

у випадку соціальної системи, у формі комунікації. Аутопойезис можна вважати способом відтворення системи через себе саму. Аутопойетичні структури відрізняються тим, що їхня організація породжує в якості продукту їх самих, без поділу на виробника й продукт. Нейробіологи У. Матурана й Ф. Варела використовували поняття «аутопойетичної машини» для опису ключової властивості живої системи – безперервної регенерації й підтримки власної ідентичності [7, с. 42]. Таким чином, автономність соціальних мереж проявляється не тільки в довільному розширенні структури, але й у законах, за якими вони функціонують. Проводячи паралель між комп'ютерами системи й клітинами, варто відзначити такі загальні риси, як єдність, структура й онтогенез. Функціонально їхня схожість виражається в тому, що комп'ютери, об'єднані в мережу, як і молекули, утворюють складні епістемологічні структури, здатні до аутопойезису. Тут необхідно зробити одне доповнення – аутопойезис системи запускається з певного (критичного) моменту зростання її складності, після якого система починає проліфувати якості й інтегральні властивості, які в ній і в її частинах до того не виявлялися на попередніх фазах розвитку. У цьому разі під аутопойезисом структури розуміється процес її самобудівництва (самодіяння) і самотворення нових рівнів власної складності. Властивості аутопойезиса не зводяться до суми властивостей системи й не проявляються як редукція запропонованих іззовні (суб'єктом, групою, експертами) вимог. Іншими словами, аутопойетична система – це система, яка творить і вдосконалює сама себе.

Результатом аутопойезиса структури Інтернету стає невизначеність смислів, потреб та інтересів, що миготливо репрезентує саму соціальну мережу, а разом із нею – суб'єктив-користувачів, які підтримують її своїми комунікативними актами. Таким чином, соціальні мережі організують не тільки власну структуру й власну репрезентацію, а й комунікативні акти та потреби в спілкуванні включених в їхнє функціонування користувачів. Важливо наголосити на тому, що всі впливи з боку навколишнього середовища на складний об'єкт, побудований по типу Інтернет-комунікації, тільки дають поштовх для майбутніх змін. Якись «об'єктивні» зміни зовнішнього світу не проникають (не переходять) у систему. Від зовнішнього світу система отримує повідомлення – імпульс (збудження, подразнення), який може стати чи не стати інформацією лише в самій системі. Зовнішні чинники та впливи тільки запускають зміни аутопойетичних систем, але не визначають їх структурні зміни й не управляють ними. Тут не працює детермінація часів першого покоління кібер-

нетиків «input/output». Автономні структурні зміни в аутопойетичних єдностях своїми впливами можуть тільки сприяти запуску структурних змін у навколишньому середовищі. Унаслідок оперативної замкнутості Інтернету, а також прагнення цієї системи відтворювати власні кордони, проявляються емерджентні властивості Мережі, оскільки системні операції завжди залишаються всередині неї. Тому технологічні об'єкти, як і користувачі, які не є частиною Інтернету, є лише частиною його навколишнього середовища. Звідси можна зробити висновок, що взаємодії технологічних пристроїв (зовнішні й внутрішні), а також громадські взаємодії є зовнішнім середовищем для Інтернету. Із цього випливає, що територіальне поняття кордону, або кордону підключення, несуттєве у визначенні кордону Інтернету. Інтернет – це сукупність комунікацій, організована за рахунок передачі даних, а тому просторові межі відображають лише внутрішнє структурування системи, її внутрішню диференціацію, спрямовану на оптимізацію складності її самої та навколишнього середовища. Інтернет створює опис самого себе, і кожна комунікація, яка відбувається в ньому, також створює самоопис. Відповідно до теорії систем Н. Лумана подібним чином організуються структури системи, які побудовані за рахунок її ж операцій. Іншими словами, імпорт комунікативних структур неможливий у мережу, оскільки система має власну оперативно замкнуту структуру. Інтернет використовує власні описи для визначення стану операцій, які є основою для подальших дій. В Інтернеті, як у будь-якій комунікативній системі, за кожною комунікацією стоїть неідентична комунікація, але вона відповідає загальному комунікативному коду Інтернету й завжди зумовлена комунікаціями, що відбувалися раніше. Сам процес протікання комунікації має першочергову значимість для системи, оскільки саме він є основою її розрізнення із зовнішнім середовищем. Таким чином, операційність інформації в Інтернеті домінує над каузальністю. Така поведінка системи була описана Ж.-Ф. Ліотаром у «Стані Постмодерну». Ліотар стверджував, що легітимація оформляється через продуктивність: «Продуктивність самолегітимується, як, мабуть, це робить система, відрегульована на оптимізацію своїх результатів. Таким чином, наразі зростання продуктивності і її самолегітимація проходять через виробництво, збереження, доступність і операційність інформації» [5, с. 80].

Виходячи з вищевказаного, ми можемо визначити Інтернет як оперативно замкнуту структуру, яка має акумулюючу властивість абсолютно різних систем (соціальних і технологічних), власний кордон, а також аутопойетичний пристрій, який запускає процес

самовідтворення у вигляді надбудови нових поверхів складності. У цьому дослідженні аутопойезис є важливим поняттям, оскільки він, на наш погляд, дозволяє виявити сутнісні властивості Інтернет-простору, котрий розростається. Процес аутопойезису проявляється не тільки в самовідтворенні, але й у відокремленні від навколишнього середовища. Системи з аутопойетичною організацією породжують як продукт самих себе без чіткого поділу на виробника й продукт. До таких, наприклад, можна віднести ДНК як текст, що читає й пише сам себе. Однак автономність у цьому разі не передбачає абсолютної незалежності від зовнішніх систем.

Висновки з проведеного дослідження.

Зважаючи на проведений аналіз теоретичних напрацювань, нами визначено, що почавши з критики соціального конструктивізму в постсоціальних дослідженнях соціально-технічних систем, дуже актуальною стала критика соціологічної методології в цілому та її нових категорій зокрема.

Уже сьогодні ми можемо помітити, що процес «віртуалізації» цінностей розгортається з незвичайною швидкістю. Віртуальним стає майже все: гроші, почуття, культурні цінності. Усе, крім предметів, що забезпечують комфортне існування й захищеність людини. Майже всі перераховані вище ресурси набувають віртуального вираження на екранах комп'ютерів. М. Кастельс справедливо стверджує, що виникла нова просторова форма, характерна для соціальних практик, які домінують у мережевому суспільстві й формують простір його потоків. Тому сучасні автори-науковці систематизують новітній методологічний апарат з огляду на постмодернові тенденції. У їхніх працях усе гостріше постає питання про зміну методологічної основи науки, що вивчає інтернет-соціум. Розвиток такого підходу дозволив Б. Латуру і його послідовникам (Д. Ло, М. Каллон) прийти до створення акторно-мережевої теорії (АНТ), націленої на подолання модерністської дихотомії суб'єкта й об'єкта. Деякі принципи акторно-мережевого підходу разом із поняттям «інтероб'єктивності» дозволять, як ми вважаємо, розширити низку «соціально інтерпретованих» феноменів і додати до них

ті, які до цього виносилися за межі соціологічних дисциплін. Тому в обіг була введена ідея постсоціальної соціології – соціології, яка вже не будується навколо ідей «соціального виробництва», «соціального конструювання» й пошуку одних тільки «соціальних підстав».

«Онтологічний поворот» у соціальному знанні, що розробляється представниками акторно-мережевої теорії, пов'язаний із темою об'єктоцентричної соціальності (object-centered sociality), яка в постсоціальних дослідженнях представляється зворотною стороною сучасного досвіду індивідуалізації.

У. Матурана й Ф. Варела в 1970-х рр. висунули теорію, згідно з якою механізм, що перетворює системи на автономні єдності, проявляється через аутопойезис. Аутопойезис можна вважати способом відтворення системи через себе саму. Аутопойетичні структури відрізняються тим, що їхня організація породжує в якості продукту їх самих, без поділу на виробника й продукт.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Вахштайн В. Конец социализма: перспективы социологии науки. Публичные лекции / В.Вахштайн.–2009[Електронний ресурс].–Режимдоступу: <http://www.polit.ru/lectures/2009/08/06/videoonvahshain.html>.
2. Ібрагімова К. Дефініція поняття «соціальна взаємодія», її види й основні теорії / К. Ібрагімова//Проблеми інженерно-педагогічної освіти.–2013.– № 40–41. – С. 289–293.
3. Кнорр-Цетина К. Социальность и объекты. Социальные отношения в постсоциальных обществах знания / К. Кнорр-Цетина // Социология вещей / под ред. В. Вахштайна. – 2006. – № 6 (3). – С. 281.
4. Латур Б. Когда вещи дают сдачи: возможный вклад «исследований науки» в общественные науки / Б. Латур // Вестник МГУ. Сер. «Философия». – 2003. – № 3. – С. 33.
5. Лиотар Ж.-Ф. Состояние постмодерна / Ж.-Ф. Лиотар. – СПб. : Алетей, 1998. – 160 с.
6. Лумон Н. Медиакоммуникации / Н. Лумон ; пер. с нем. А. Глухов, О. Никифоров. – М. : Издательство «Логос», 2005. – 280 с.
7. Матурана У. Древо познания / У. Матурана, Ф. Варела. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 223 с.
8. Рітцер Дж. Сучасні соціологічні теорії / Дж. Рітцер. – СПб. : Пітер, 2002. – 688 с.